

Politiek populisme voorbij. Een verkenning naar populisme in massamedia, kunsten en wetenschap

Mark van Ostaijen & Shivant Jhagroë

Populisme wordt doorgaans opgevat als politiek populisme. Dit artikel schort het politieke aan populisme op door populisme systeemtheoretisch te conceptualiseren en toe te passen op de massamedia, kunsten en wetenschap.

‘De beste remedie tegen tekortkomingen van de democratie is méér democratie’ (Alfred E. Smith Jr. 1873-1944).

‘The word “populism” has had an ironic misfortune: it has become popular’ (Taguieff, 1995: 9). Populisme is populair. Niet alleen de aandacht voor populisme als politiek-maatschappelijk fenomeen neemt toe, ook als sociaal-wetenschappelijk onderzoeksobject is populisme populair¹. Het opmerkelijke is dat populisme onderzoek algemeen gekenmerkt wordt – zonder dat expliciet te verantwoorden – door een behandeling van louter *politiek* populisme. Verschillende publicaties over populisme illustreren deze politieke verenging, waarbij populisme *a priori* wordt verstaan als *politiek* populisme (Ionescu & Gellner, 1975; Canovan, 1999; Taguieff, 1999). Bovendien hanteren veel bijdragen een politiek-filosofisch perspectief waarmee (anti-) democratische aspecten van het populisme worden behandeld binnen een bepaald begrip van ‘de’ democratie (Van Reybrouck, 2008; Frissen, 2009; Te Velde, 2010; Abts & Laermans, 2010; Laclau, 2005)².

Dit artikel beoogt deze reflex, om populisme te begrijpen als een typisch politiek verschijnsel, op te schorten. Maar hoe ziet populisme eruit buiten het politieke domein³? Om populisme te onderzoeken als mechanisme, wordt er gebruik gemaakt van inzichten uit de sociale systeemtheorie van de Duitse socioloog Niklas Luhmann (Luhmann, 1984; Laermans, 2005; Schinkel, 2010). Daarin wordt politiek populisme geanalyseerd als onderdeel van de democratie en als expressievorm van het modern politieke systeem. Dit systeemtheoretisch per-

- 1 Zie bijvoorbeeld: Pels, D. (2011). *Het volk bestaat niet*. Bezige Bij: Amsterdam; Heijne, B. (2011). *Moeten wij van elkaar houden?*; Mul, J. de (2011). *Paniek in de polder*. Klement; Rossum, M. van (2010). *Waarom is de burger boos?* Nieuw Amsterdam: Amsterdam; Frissen, P. (2010). *Gevaar verplicht*. Van Gennep Amsterdam; Fennema, M. (2010). *Geert Wilders, tovenaarsleerling*. Prometheus: Amsterdam; Sarrazin, T. (2010). *Deutschland schabt sich ab*. Deutsche Verlag Anstalt; Riesen, R. (2010). *De eeuwige terugkeer van het fascisme*. Atlas: Amsterdam; Zijdeveld, A.C. (2009). *Populisme als politiek drijfzand*. Cosee: Amsterdam; Rybrouck, M. van (2008). *Pleidooi voor populisme*. Querido: Amsterdam; Pels, D. (2003). *De geest van Pim*. Athos: Amsterdam.
- 2 Zie KNAW bijeenkomst ‘Populisme: verrijking of bedreiging van de democratie?’ 14-03-11 of Studium Generale bijeenkomst Universiteit van Tilburg: ‘Populisme als zegen’ 23-03-11.
- 3 Dit betekent allerminst dat populisme buiten ‘de politiek’ apolitiek is, echter wordt een Luhmanniaans systeem perspectief op het modern politieke systeem gehanteerd.

spectief maakt het vervolgens mogelijk het algemeen 'systemische' van populisme te onderzoeken om zodoende populisme te lokaliseren in andere sociale systemen dan het politieke. Als populisme onderzocht kan worden buiten het politieke systeem, dan ligt een vernieuwend perspectief in empirische domeinen die niet in de directe politieke beïnvloedingssfeer liggen, zoals publiek beleid, wat een *most-likely case* zou zijn (Flyvberg, 2006). Daarom zijn de velden massamedia, kunsten en wetenschap gehanteerd als *least-likely cases* in Nederland. Daarmee is er een drietal gevarieerde casussen geselecteerd waarin empirische observaties en bevindingen hebben plaatsgevonden. Daarbij is voornamelijk gebruik gemaakt van (beleids)documenten, rapporten en websites.

Allereerst is het van belang aan te vangen met een theoretische duiding van politiek populisme. Daarom wordt er in de volgende paragraaf theoretisch uiteengezet wat binnen dit artikel wordt verstaan met politiek populisme. Op basis daarvan wordt vervolgens een systeemtheoretisch perspectief op populisme gepresenteerd. Middels dit breder systeemtheoretische begrip, wordt in de daarna volgende paragraaf systeempopulisme empirisch onderzocht in de massamedia, de kunsten en wetenschap⁴ als sociale systemen. De empirische paragrafen zijn voorzien van (1) een beknopte historische beschrijving; (2) een beknopte actuele beschrijving; en (3) toetsing aan het systemisch mechanisme van populisme. Deze drie elementen structureren de vergelijkende empirische analyse. Ten slotte wordt afgesloten met enkele conclusies en implicaties.

Politiek populisme in perspectief

Wetenschappelijk onderzoek naar (politiek) populisme wordt gekenmerkt door enige dissensus in de definiëring (Canovan, 1981; Taguieff, 1999; Taggart, 2000; Mudde, 2004; Abts & Rummens, 2007; Stanley, 2008). Alhoewel een sluitende definitie achterwege blijft leveren eerdere theoretische bijdragen drie centrale kenmerken van het politiek populisme op. Ten eerste, en het meest kernachtige, is dat populisme gelegen ligt in de voorstelling van een 'heartland'. Met dit 'heartland' wordt de centrale positionering van 'het volk' geconceptualiseerd als pure gemeenschap (Canovan, 1981, Mudde, 2004, Taguieff, 1999; Laclau, 2005; Taggart, 2000). Ten tweede, en direct gerelateerd aan het eerste kernbegrip, is dat het centraal positioneren van 'het volk' binnen een 'heartland' gepaard gaat met het positioneren van dat 'volk' in conflict of contrast met 'de ander'. Deze notie van een centraal volk wordt opgevoerd als retorisch distantiemechanisme. Door het volk te centraliseren als pure en ondeelbare gemeenschap vormt het een eenheidsvormende retorische figuur waarmee allerlei oneerlijke, oneigenlijke en onmogelijke verhoudingen ter discussie kunnen worden gesteld. Daarmee is populisme opgebouwd uit de elementen: 'het volk', 'de elites' en 'de ander' (vgl. Abts, & Lears, 2010). Soms zijn 'de elites' 'de ander', soms valt dat samen met een andere sociale constructie. Maar het fundamentele derde element is dat 'het

4 'Wetenschap' wordt hier als synoniem gebruikt voor 'het wetenschappelijk systeem'. 'De wetenschap' is daarin een simplificatie van de meervoudigheid van 'de wetenschappen'.

volk', 'de elites' of 'de ander' substantie krijgt door een gedistantieerde of antagonistische relatie. Deze drie elementen karakteriseren populisme als een *antagonistische distantieretoriek* van de relatie tussen 'de elites' of 'de ander' tegenover 'het volk'.

Systeempopulisme

Hoe kunnen we populisme systeemtheoretisch begrijpen? Het vertrekpunt is het werk van de Duitse socioloog Niklas Luhmann, wiens sociale systeemtheorie in dit artikel fungeert als theoretisch zoeklicht. Hij stelt dat de moderne samenleving bestaat uit verschillende sociale systemen zoals de politiek, het recht en de massamedia (Luhmann, 1995). Al deze systemen hebben hun eigen waarden, verwachtingen en praktijken (Schaap, 1997; Blom, 1997). Zo heeft elk systeem een eigen netwerk aan betekenissen die besloten liggen in de voortdurende stroom aan 'systeemcommunicaties'.

Wat van belang is in Luhmann's systeemtheorie is dat subjecten of mensen geen onderdeel vormen van het sociale. De mens is niet de 'zender' of 'ontvanger' in de systeemtheorie. In Luhmann's systeemtheorie is er geen sprake van mensen, subjecten of actoren. Systemen kunnen dus ook niet gezien worden als actoren, subjecten of mensen. Systemen zijn niets anders dan communicaties en reproducties van communicaties. Er bestaan geen systemen los van communicaties. Luhmann kent geen Archimedisch punt of intentionaliteit toe aan systemen. Systemen bestaan bij de gratie van communicaties die in de praktijk aansluiting vinden op elkaar. Als in de volgende bespreking sociale systemen 'handelen' (observeren, vertalen, onderscheiden), dan komt dit niet voort uit enige vorm van intentionaliteit. Sociale systemen 'doen' niets zelfstandig. Het zijn de onderlinge (reproducerende) communicaties die sociale systemen kenmerken.

Systeemtheoretisch geldt: observeren is communiceren op basis van onderscheidingen. Zo bestaan sociale systemen bij de gratie van communicaties op basis van onderscheidingen of differenties. In het bijzonder het onderscheid systeem/omgeving dat door elke observatie wordt ge(re)produceerd. Exacter geformuleerd, systemen *zijn* onderscheidingen (zie Luhmann, 2006). Het instandhouden van een *grens* tussen systeem en omgeving is het instandhouden van het *systeem* (Luhmann, 1984). Een systeem/omgeving onderscheid kan op verschillende niveaus en in allerlei varianten tot uitdrukking komen binnen een systeem. Elk systeemonderscheid bestaat zodoende uit een 'binnengrens' en een 'buitengrens'. De 'binnengrens' verwijst naar systeeminterne verwijzingen (systeem), terwijl de 'buitengrens' systeemexterne verwijzingen (omgeving) betreffen.

Primair richten we ons op een onderdeel van Luhmann's sociale systeemtheorie, namelijk de relatie tussen de systeeminterne en systeemexterne verwijzingen. De logica van onderscheidingen vangt aan met een enigszins ongemakkelijke positie omdat elk systeem zichzelf op schizofrene wijze observeert. Kenmerkend voor Luhmann's systeemtheorie is namelijk dat dit netwerk van interne verwijzingen (zelfreferentialiteit) tegelijkertijd refereert aan een wereld buiten het systeem

(heteroreferentialiteit). Zelfreferentialiteit veronderstelt heteroreferentialiteit, en andersom. In de economie bijvoorbeeld, zijn bedrijven in staat hun productieproces, marktstrategieën en personeelsbeleid (zelfreferentialiteit) af te stemmen op de beschikbaarheid van nieuwe technologieën, wereldmarkten, culturele voorkeuren en demografische ontwikkelingen (heteroreferentialiteit). In de parlementaire democratie geldt hetzelfde, waar het debat tussen parlementariërs een uiting is van de dagelijkse praktijk in het parlement (zelfreferentialiteit) en tegelijkertijd een representatie is van verschillende electoraten (heteroreferentialiteit). Dit betekent dat elk systeem een *tautologisch* (A is A) alsmede een *paradoxaal* (A is niet A) karakter heeft (Luhmann, 1995; Rasch, 2002). Systemen zijn afhankelijk van zichzelf en tegelijkertijd afhankelijk van iets buiten zichzelf. Luhmann (1988: 28) merkt op dat de nadruk op tautologieën een conservatief karakter heeft ('regels zijn regels', 'vol is vol') en de focus op paradoxen een revolutionair vermogen heeft ('eigendom is diefstal', 'voetbal is oorlog'). De *binnen* – en *buitengrens* van een systeem staan in een continue verhouding tot elkaar. Zodoende is systemische (zelf)legitimering, (zelf)aanpassing en (zelf)reproductie mogelijk (Luhmann, 1983; 1995). Als systemen standhouden dan anticiperen de grenszijden op elkaar. Een dominante zelfreferentialiteit, of een dominante heteroreferentialiteit kan deze verhouding tot elkaar namelijk veranderen. Een dominante zelfreferentialiteit kan een grote mate van geslotenheid van een systeem veroorzaken, terwijl een dominante heteroreferentialiteit een grote mate van openheid kan veroorzaken.

Een systemisch perspectief op politiek populisme

In bestaand werk wordt (impliciet, soms expliciet) een systeemtheoretische of Luhmanniaanse benadering gehanteerd om politiek populisme te begrijpen (zie: Laermans, 2005: 3; Abts & Laermans, 2010; Schinkel, 2010: 3). Populisme wordt daarin begrepen binnen de context van de democratie, of breder, het moderne politieke systeem. Daarin wordt de aanwezigheid van populisme geproblematiseerd als selectieve voorstelling van het modern-democratisch systeem (Abts & Laermans, 2010: 10; Abts & Rummens, 2007; Laermans, 2005; 2009). Populisme wordt in deze bijdragen opgevat als politieke praktijk die een verlangen kenmerkt om vertegenwoordigers en vertegenwoordigden te laten samenvallen uitgedrukt in 'een retoriek van onmiddellijkheid' (Abts & Laermans, 2010: 7; Oudenampsen, 2010; Schinkel, 2011: 66). Daarbij herinnert populisme de democratie aan zichzelf, namelijk aan de (directe) presentie van 'het volk'. Een presentie die zich spanningsvol verhoudt tot het *representatieve* en *indirecte* karakter van de democratie. Hierdoor heeft populisme een belangrijke functie voor de democratie, als repolitisering van de democratie (Schinkel, 2011: 68). Tevens lijkt populisme daarin een vrij paradoxale positie in te nemen: 'Very typically, these movements attempt to fight society from within society just as if they were external to society' (Luhmann & Fuchs, 1988: 7). De democratie wordt namelijk gekenmerkt door een ruimte waarin het volk regeert en wordt geregeerd. In de institutionele verhouding tussen regering, parlement en oppositie komt het idee tot uitdrukking van een volk dat zichzelf regeert, waarbij 'de aanwezigheid van een oppositie herinnert aan de afwezigheid van een vast fundament "onder" het politieke sys-

teem' (Abts & Laermans, 2010: 12; Laermans, 2005: 7). Om politieke prioriteiten en beslissingen kan worden gestreden, uitmondend in een tijdelijke meerderheid van minderheden welke aan de macht komt. Parlementariërs vertolken hierin de minderheidsbelangen. Wat populistische parlementariërs lijken te doen, is een minderheid verabsoluteren in de retorische figuur van 'het volk' (Laermans, 2005: 4). De stem van de populist valt samen met de *vox populi*. Het betreft hier een veronderstelde meerderheid die elk minderheidsbelang overstijgt (Taggart, 2000; Laermans, 2010: 6-7). Bij politiek populisme is het volk in feite één en homogeen en wordt centraal gepositioneerd ten opzichte van anderen die daar buiten vallen. Zoals een dominant regime ('de linkse elite' of 'het establishment') of profiterende anderen ('geluickszoekers' of 'welzijnsmafia') die 'het volk' bedreigen of ondermijnen. Middels deze *antagonistische distantieretoriek* wordt de populistische *presentie* van het volk gelegitimeerd (Schinkel, 2011).

Zoals Luhmann stelt worden sociale systemen gekenmerkt door zelfreferentialiteit en heteroreferentialiteit (Luhmann & Fuchs, 1988). Wat populisme bijvoorbeeld doet voor het moderne politieke systeem is het heteroreferentiële karakter (de omgeving) van het politieke systeem vergroten, oprekken en zelfs verabsoluteren ten koste van het zelfreferentiële karakter. Politiek populisme vergroot het belang van de buitenkant (de stem van 'het volk') om daarmee het belang van de binnenkant (democratische democratie: 'echte', 'open', 'eerlijke' of 'transparante' democratie) te (her)legitimeren. Want, volgens politiek populisme bestaat de democratie niet bij de gratie van zichzelf. 'Achterkamertjespolitiek', 'linkse elite' en 'de zittende cliëk' zijn metaforen die een dominante zelfreferentialiteit bekritisieren. Het is een dergelijke geslotenheid van een systeem wat politiek populisme ter discussie stelt. Politiek populisme wil daarom graag 'de ramen open gooien' en wil het 'verlangen naar het pluche' en 'vriendjespolitiek' tegengaan. Het is politiek populisme niet om zichzelf te dienen (het is 'de elite die zichzelf baantjes toespeelt'; de overheid als 'banenmachine'⁵) of 'het systeem'. Politiek populisme positioneert zich het liefst *buiten* dit systeem door uit naam van 'het volk' een 'partijencratie' of 'lobbycratie'⁶ te bekritisieren (Lucardie, 2009). Dit revolutionaire potentieel van een dergelijke heteroreferentialiteit kan constitutief en soms verfrissend zijn voor sociale systemen.

Systeempopulisme als mechanisme

Hoe kunnen we populisme nu begrijpen als we het 'vanzelfsprekend' politieke ervan opschorten? En hoe is populisme te onderzoeken in andere sociale systemen? Om populisme niet *a priori* als politiek verschijnsel op te vatten, is het noodzakelijk politiek populisme te abstraheren. Zodoende kunnen we drie kenmerken van populisme als systemisch mechanisme onderscheiden.

1. *Heteroreferentialiteit*

Het eerste kenmerk is het kenmerk van *verwijzingen*. Zo claimen politieke populistten namelijk dat er te weinig naar 'de mensen op straat' wordt geluis-

5 Zie: 'PVV hekelt nevenfuncties Senaat'. (*De Telegraaf* 25-10-2011).

6 Zie: Algemene Beschouwingen Eerste Kamer der Staten Generaal (*De Volkskrant* 26-10-2011).

terd of dat 'de politiek vooral bezig is met zichzelf' (Lucardie, 2009). In deze retoriek ligt een irritatie besloten met een dominante zelfreferentialiteit dat in feite meer aandacht heeft voor de interne verwijzingen ('de zittende macht', 'de traditionelen') dan voor de externe verwijzingen ('het volk', 'de kiezer', 'de burger'). De nadruk op heteroreferentialiteit is reactief vanuit een (gepercipieerde) dominante zelfreferentialiteit. Zodoende, het eerste element behelst een aandachtsverschuiving van systeeminterne naar systeemexterne referenties.

2. *Heteroreferentialiteit is gelokaliseerd in 'het populaire'*

Het tweede kenmerk is het kenmerk van *omcodering*. Als het belang vervolgens wordt gelegd in systeemexterne verwijzingen, dan blijft het daar niet bij. Het belang van de verwijzing ligt niet louter in een verwijzing naar een omgeving zoals een *publiek* belang of een verwijzing naar een *algemeen* publiek. Het belang van de heteroreferentiële verwijzing ligt in 'het populaire' (bekendheid en geliefdheid gevormd door een *populus*) karakter van de referentie (Laermans, 2005). Dat suggereert een substantiële, massale erkenning of niet te negeren populariteit waarop aanspraak wordt gemaakt. Daarmee ontstaat er een heteroreferentiële omcodering van het *populaire* ten opzichte van het *publieke*. Het 'populaire' dient zo ongemedeerd mogelijk gepresenteerd te worden. Het directe belang van 'het populaire' is nauwelijks te ontkennen en verwordt absoluut, mythisch en sacraal. Dit is wat de gelijkstelling *vox populi, vox dei* (de stem van het volk is de stem van God) impliceert (Zijdeveld, 2009). Het negeren van 'de volkse wil' is daarmee blasfemisch. De tweede karakteristiek is daarom een *popularisering van het publieke*. De externe omgevingsverwijzing *an sich* is niet voldoende (referentie aan 'het volk'). Van belang is een externe verwijzing naar een populaire substantie (referentie aan 'de wil van het volk'). Zo ontstaat er een omcodering van het publiek externe naar het populair externe als centraal heteroreferentieel aspect.

3. *Zelfreferentiële legitimering vindt plaats via heteroreferentiële lokalisering in 'het populaire'*

Het derde kenmerk is legitimering. Als er namelijk heteroreferentialiteit optreedt en er aanspraak wordt gemaakt op 'het populaire', dan is de laatste stap dat deze heteroreferentiële verwijzingen de binnenkant opnieuw gestalte kan geven. De heteroreferentiële omcodering naar 'het populaire' zorgt voor een handelingslegitimiteit en autoriteit van de systeeminterne organisaties en operaties. Namelijk: 'Omdat ik echt luister naar het volk (heteroreferentieel/buiten), weet ik wat er echt speelt (het populaire) waardoor ik (of: mijn partij, mijn omroep) echt iets kan veranderen' (zelfreferentialiteit/ binnen). Er ontstaat een feedback loop, welke via de buitenkant de binnenkant van legitimiteit voorziet.

De bovenstaande driedeling van *verwijzing, omcodering en legitimering* staat in dit artikel centraal om populisme als systeemmechanisme te begrijpen. Samenvattend, in systeempopulisme gaat het zelfreferentiële een hernieuwde verhouding aan met het heteroreferentiële. In deze heroriëntatie vindt een herschikking

plaats van referentiële prioriteiten (het belang van buiten *ten opzichte van* het binnen). Er wordt aanspraak gemaakt op het heteroreferentiële populaire die het zelfreferentiële bevestigt (het belang van het binnen *via* het buiten). Systeempopulisme is op deze wijze een radicale vorm van *omgevingsafhankelijke referentialiteit* waarmee door een *feedback loop*, de zelfreferentiële legitimiteit wordt onderbouwd⁷. Dit biedt voldoende aanknopingspunten om populisme als systeemmechanisme in andere sociale systemen te duiden.

Systeempopulisme in sociale systemen⁸

Massamedia

Vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw kreeg de massamediatechnologie politieke en maatschappelijke betekenis in Nederland, met name rond de Nederlandse Publieke Omroep (NPO). De NPO moest een reële afspiegeling vormen van de verschillende Nederlandse zuilen. De omroepverenigingen konden daarmee het 'eigen' maatschappijbeeld uitdragen in de radiobulletins, journaal en muziek-programmering⁹. Vanaf de jaren vijftig kregen in Nederland de omroepen ook televisiezendtijd. De omroepen hadden zo via radio en televisie de mogelijkheid de achterban te bereiken, te representeren en eventueel te vergroten. Het Zendtijdbesluit van 1930 (radio) en het Televisiebesluit van 1956 waren de juridische ankerpunten van dit massamediale landschap (Wijffes en Smulder, 1994).

Tijdens de ideologische ontzuiling in de jaren zestig kreeg het omroepbestel een extra zender en er ontstonden zenders die *populaire* programma's en muziek produceerden. Voorbeelden hiervan zijn Radio Veronica (1960) en Reclame Exploitatie Maatschappij (REM) (1963). Deze zenders en omroepen hadden geen vooraf gedefinieerd 'publiek'. Het publiek bestond in den beginnen vooral uit de aanzienlijke niet-verzuilde minderheid in Nederland¹⁰. Deze commerciële zenders zouden illegaal zijn, ondanks dat ze zich via Luxemburg tot het Nederlandse bestel ver-

- 7 Met dit systeemmechanisme kan populisme als volgt worden begrepen in het politieke domein; (1) *verwijzing* naar het volk of een pure gemeenschap; (2) *omcodering* van het algemene volk naar het *echte* volk. Dit komt overeen met wat Taggart (2000) verstaat onder een 'heartland'. Dit is niet louter 'het volk' maar 'het *goede* volk' of 'het *echte* volk'. Zo claimt een politiek populist namelijk '*echt* op de hoogte te zijn wat er speelt' (wat populair is) bij 'Henk en Ingrid' of de 'hardwerkende Nederlander'; en (3) *legitimering* van een charismatische leider die het echte volk belichaamt. Dit kan bij politiek populisten uitmonden in een vorm van 'charismatisch leiderschap' (Ionescu & Gellner, 1969). De inzet van dit artikel is echter om populisme in andere systemen te onderzoeken.
- 8 LOCUS: de geïnstitutionaliseerde media, de omroepverenigingen (massamedia); geïnstitutionaliseerde kunstsector, belangenvereniging (kunsten); geïnstitutionaliseerde wetenschap, universiteiten en academies (wetenschap). VERHOUDING: omroepleden, kijkers en luisteraars van moderne media (massamedia); publiek beleid en publieksbereik (kunsten); beleid en opvatting wetenschappelijke kennis (wetenschap). TOEPASSING: televisie- en radioprogramma's (massamedia); kunstbeleid en belangenvereniging Kunsten '92 (kunsten); wetenschappelijke onderzoeksprogramma's (wetenschap).
- 9 In dit artikel richten we ons uitsluitend op televisie en radio als massamedia. Hetzelfde kan echter worden gezegd voor de ontstaansgeschiedenis en profilering van de krant als massamedium.
- 10 Zie ook: *Historisch Nieuwsblad* (2011) nummer 6: De verzuiling wordt overschat.

hielden. De omroepwet van 1967 stelde dat er aan een minimaal aantal omroep-
 len moest worden voldaan. Daarnaast was de hoeveelheid zendtijd afhankelijk
 van het aantal leden. De omroepwet zou hiermee de commercie buiten de deur
 willen houden (WRR, 2005: 12). De TROS, toegelaten tot het publieke bestel,
 werkte echter ook volgens een nieuw commercieel mediamodel. Andere omroe-
 pen legden ook steeds meer accent op wat de kijkers wilden horen en zien (met
 name meer amusement) ten behoeve van ledenwerving. Deze zogenaamde ‘ver-
 trossing’ van het publieke omroepbestel ontketende een ‘strijd’ om de kijker of
 luisteraar (Ien Ang, 1996). Want met het langzaam wegvallen van de ideologisch-
 maatschappelijke zuilenstructuur verviel tegelijkertijd een vanzelfsprekend
 publiek. De massamediale strijd om leden, kijkers en luisteraars werd alleen maar
 heviger door de legalisering van commerciële omroepen in 1992. Door een toe-
 name aan commerciële omroepen, naast de ontwikkeling van een groter aantal
 publieke omroepen, ontstond er een pluriform medialandschap (Wijffjes en Smul-
 der, 1994). Dit laat zich goed illustreren door recente oproepen van zowel
 bestaande als nieuwe omroepen om een minimum aantal leden te werven (KRO,
 BNN, PowNed)¹¹. Om voldoende legitimiteit te behouden is de publieke omroep
 nog immer georganiseerd rondom ledenwerving. Tegelijkertijd is er steeds meer
 nadruk, zowel voor publieke als commerciële omroepen, op de gunsten van ‘de kij-
 ker’ en ‘de luisteraar’, gebundeld in de dagelijkse kijk- en luistercijfers.

Het toenemend belang van de luisteraar en de kijker laat zich illustreren door
 enkele facetten van mediaprogramma’s te beschrijven. Zo kennen vele pro-
 gramma’s een ‘kijkersvraag’. De kijker wordt gevraagd of heeft de mogelijkheid
 om vragen te stellen aan de presentator of het programma zelf. Bij *Voetbal Inter-
 national* (RTL) kunnen kijkers bijvoorbeeld een vraag stellen over recente voetbal-
 ontwikkelingen en -gebeurtenissen aan de presentator en de ‘experts’ aan tafel.
 Deze vraag wordt mogelijk *live* behandeld¹². Nog centraler staat de kijkersvraag
 van de kinderdoelgroep in het programma *Willem Wever* (NCRV). Kinderen kun-
 nen een vraag stellen die vervolgens wordt besproken en beantwoord door de pre-
 sentator en ‘Professor Amito’¹³. Het NCRV programma *Man bijt hond* heeft niet
 alleen een programmaonderdeel als de ‘Babbelbox’ maar ook ‘De Minuut van’.
 Daarover stelt *Man bijt hond* het volgende: ‘In De minuut van, kunt u zich als kij-
 ker in een zelf gemaakt filmpje rechtstreeks richten tot het volk’.¹⁴ Deze filmpjes
 worden na selectie getoond in het NCRV programma. ‘De kijker’ heeft in deze pro-
 grammaonderdelen een duidelijk centrale rol. Een andere variant is de ‘keuze van
 de kijker’. Hier worden kijkers gevraagd om een vooraf geprogrammeerde keuze
 te maken (via bijvoorbeeld email, sms, telefonie). Bij *Idols* (RTL) wordt aan kijkers
 gevraagd om op hun favoriete zanger of zangeres te stemmen. Via ‘televoting’
 kunnen televisiekijkers bepalen wie uiteindelijk wint¹⁵. *De Gouden Kooi* (Tien/

11 Zie: <http://www.youtube.com/watch?v=Lws17SwHWs0>, <http://www.kro.nl/leden/> en <http://vorige.nrc.nl/article2199506.ece>.

12 Zie: <http://www.vi.nl/web/show?id=503596>.

13 Zie: <http://www.willemwever.nl/content/met-je-vraag-op-tv>.

14 <http://manbijthond.nl/rubrieken/minuut>.

15 Zie: <http://www.marketingonline.nl/nieuws/bericht/28-procent-van-idols-kijker-doet-crossmediaal-mee/>.

RTL 5) laat de kijker voor 50 procent meebeslissen over welke kandidaat het ‘verdient’ om 2 miljoen euro te winnen¹⁶. Een recente illustratie van de centrale positionering van ‘de kijker’ is *TV Lab* (Nederland 3). *TV Lab* is een experimentele themaweek waarin ‘programmamakers van de Publieke Omroep de kans krijgen om hun nieuwste formats te testen op televisie’. ‘Voor de beoordeling van de TV Lab programma’s wordt de hulp ingeroepen van het publiek. (...) iedereen kan zijn mening geven over de programma’s en zo de makers helpen om hun formats nog beter te maken’¹⁷ Daarbij vermeldt de website: ‘Niet de knappe koppen in Hilversum, maar het publiek bepaalt welk Kijkerspitch voorstel een plek verdient op Nederland 3’. Netmanager Roek Lips zegt daarover: ‘Televisie is niet langer eenrichtingsverkeer. Het kijkerspanel van TV Lab heeft laten zien dat kijkers graag inhoudelijk betrokken willen zijn bij de programma’s van de omroepen en de ontwikkeling van de zender’. Bovenstaande voorbeelden illustreren het belang van een centrale positionering van ‘de kijker’ bij (de vormgeving van) televisieprogramma’s.

Ook op de Nederlandse radio is een vergelijkbaar belang in de centrale positionering van de luisteraar waar te nemen. Op Radio 1, de officiële publieke nieuwsomroep, zien we dit bijvoorbeeld terug in de programma’s *Stand.nl* (NCRV) en *De Nacht op Radio 1* (EO). *Stand.nl*, begonnen in 2001, is een dagelijks radioprogramma en laat de luisteraar reageren en stemmen op een stelling van de dag. Luisteraars kunnen inbellen om een reactie op de stelling te geven. Deze ‘input’ vanuit de luisteraars wordt vervolgens voorgelegd aan een gast, van wie een reactie wordt verwacht op de mening van de luisteraars¹⁸. Aan het eind van de uitzending, van ongeveer 30 minuten, wordt de uitslag (percentage voor/tegen) van de stelling bekendgemaakt. Een ander voorbeeld is het radioprogramma *GI:EL*, van Giel Beelen, waarin live studio-optredens worden gegeven¹⁹. Na deze optredens wordt direct de mening van de luisteraar, die kan reageren via internet, bekend gemaakt. Deze beoordelingsmogelijkheid voor luisteraars bepaalt hoe populair het optreden is. Ook radioprogramma’s illustreren het belang van een centrale positionering van ‘de luisteraar’.

In hoeverre zijn er systeempopulistische kenmerken waarneembaar in deze massamediale voorbeelden? Ten eerste is in toenemende mate sprake van een centrale positionering van, en een belang in de *verwijzing* naar, ‘de kijker’ bij de televisie en ‘de luisteraar’ bij de radio. De televisie- en radio-omroepen produceren daarbij programma’s waarin ‘het publiek’ *zichzelf* zo ongemedieerd mogelijk kan en zou moeten herkennen. Kijkersvragen en directe beoordelingen van luisteraars zijn de centrale graadmeter of iets ‘ertoe doet’ of niet. De ‘wil van het publiek’ wordt voortdurend gemobiliseerd en ge(her)introduceerd. Dit is een constant *heteroreferentiele mobilisatie*. Ten tweede is er een nadruk op ‘het populaire’. Aanspraak maken op ‘een publiek’ is met het verdwijnen van de ideologische verzuiling en de opkomst van commerciële media niet langer voldoende. Het is niet lan-

16 Zie: <http://www.mediacourant.nl/?p=5292> en <http://www.tvopjepc.nl/programma/601>.

17 Zie: <http://tvlab.nl/over>.

18 Zie: <http://www.stand.nl/over-standnl>.

19 Zie: <http://giel.vara.nl/Live-optredens.811.0.html>.

ger van belang een specifieke achterban te dienen (een publiek) maar steeds een nieuwe aandacht te sorteren bij 'iets wat leeft' (het populaire). De kijkersvragen bij *Voetbal International* en de luisteraarsbeoordeling van muziekoptredens bij *GI:EL* zijn geïnstitutionaliseerde zoektochten naar 'het populaire'. Het direct doorgeven van vragen of commentaar van kijkers of luisteraars illustreert hoe het specifiek populaire prioriteit geniet ten opzichte van het algemeen publieke. Ten derde zien we een zelfreferentiële legitimering via 'het populaire'. Het aanduiden of iets 'in' of 'uit' (de mode) is door 'de omgeving', legt niet alleen de expertise over 'het populaire' buiten het systeem, het voedt tevens het systeem. Heteroreferentiële populariteit zorgt voor zelfreferentiële legitimiteit. De wil en aandacht van de redactie en presentatoren wordt gevormd door de wil en aandacht van de kijker of luisteraar. De legitimiteit en autoriteit komen bij de voorbeelden niet vanuit een redactie, experts of presentatoren maar is eerder afhankelijk van de stem van de buitenkant (zoals bij *TV Lab*).

Het autoriteitsargument dat uitgaat van kijk- en luistercijfers toont meer algemeen aan hoe het derde systeemmechanisme aan belang wint in het massamediale systeem. Het belang en de legitimiteit van mediaprogramma's bestaat bij de gratie van 'hoge' kijk- of luistercijfers en dus bij de gratie van heteroreferentiële populariteit²⁰. Meer algemeen kan men stellen dat het focus niet zozeer meer is gericht op de gunsten van de leden maar eerder op de gunsten van de kijker. Er is een duidelijke verschuiving in de focus waarneembaar van een *publieke achterban* naar de *populaire aandacht*.

Kunsten

Vanaf de intrede van de parlementaire democratie in 1848 zijn de overheidsuitgaven voor kunst altijd onderwerp geweest van politieke discussie, waarbij een liberale opvatting van de nachtwakersstaat tot aan de Tweede Wereldoorlog overheersend was. Met Thorbeckes credo 'de regering is geen oordelaar van wetenschap en kunst', was de liberale nachtwakersstaat gevrijwaard van normatieve stellingname ten aanzien van kunst en wetenschap. De ontwikkelingsverantwoordelijkheid en autonomie lagen bij de kunsten en wetenschap zelf (Drosterij, 1999; 2011). Door een toenemende sociaaldemocratische invloed werd kunst na 1945 een structureel onderdeel van overheidsbeleid en werden er duidelijk 'maatschappelijke effecten' van kunst verwacht. De naoorlogse Kabinetten voelden steeds vaker de verantwoordelijkheid bij te dragen aan een bloeiend maatschappelijke kunstleven of 'maatschappelijk relevante' kunst. Zo heeft het ministerie van Cultuur de laatste decennia haar beleid onder andere gericht op het 'vergroten van cultuurbereik', 'cultureel ondernemerschap' en 'publiekswerving' (Bevers, 1993; Drosterij, 1999).

Sinds het einde van de jaren negentig van de vorige eeuw zijn 'publieksbereik' en 'cultuurparticipatie' de meest gebruikte termen om de 'kwaliteit' van bepaalde kunsten te kunnen waarderen. In deze termen schuilt de morele opdracht dat

20 Dezelfde autoriteitsclaim wordt soms ingezet om iets van *YouTube* op televisie uit te zenden ('meer dan een miljoen kijkers zagen dit filmpje...').

alleen kunst die een groot en divers publiek weet te werven, kwalitatief hoogwaardig is en in aanmerking komt voor subsidiëring. Zo vormde de *Code Culturele Diversiteit* van Minister Plasterk een uiting van een dergelijke cultuurpolitiek omdat 'het begrip kwaliteit een belangrijke rol vervult in het in- en/of uitsluiten van culturele uitingen'²¹. Het is een ontwikkeling van langere tijd. De ministers Plasterk, d'Ancona (1989-1993), Nuis (1994-1998) en Van der Ploeg (1998-2002) wezen allen op: 'het publieke belang', 'een doelmatiger kunstsector' en 'een kunstsector welke bruist van cultureel ondernemerschap' (Drosterij, 1999, 2011). Ook vanuit de kunstensector zelf is er gereageerd op deze ontwikkeling. De koepelorganisatie Kunsten '92²² opereert als belangenorganisatie die ontstond als reactie op de bezuinigingsplannen van minister d'Ancona in 1992. Als reactie daarop verzamelde een aantal representanten van de kunstsector zich vanwege de constatering dat er:

'... een dieperliggende oorzaak achter de bezuinigingen en de houding ten opzichte van kunst en cultuur in de politiek en samenleving lag; kunst had een groot imago probleem. Aan menige borreltafel, en ook niet door de minst invloedrijke personen, werd regelmatig beweerd dat kunst uitsluitend bestemd was voor een kleine elite, alleen maar geld kostte en soms ook nog weggegooid geld was, want hoe vaak werd er niet voor lege zalen gespeeld en hoeveel kunstwerken waren niet ongezien in depots opgeslagen. In de meeste verkiezingsprogramma's kwamen kunst en cultuur niet of nauwelijks aan de orde en nu leek zelfs de minister, die verantwoordelijk was gesteld voor kunst en cultuur, de sector de rug toe te keren. Bovendien groeide het besef dat de sector zelf vaak te sterk verdeeld was om het algemene belang van kunst en cultuur goed onder de aandacht van politiek, media en publiek te kunnen brengen'²³

Daarmee wordt duidelijk dat ook vanuit de kunstensector zelf een meer open houding wordt voorgestaan om de kunsten als zodanig 'van een beter imago te voorzien'. Tegelijkertijd wordt er al jarenlang ingezet vanuit beleid op een meer publieksgericht en vraaggericht werken. Ook de kunstensector zelf verwacht of erkent het belang van deze verschuiving voor zichzelf. In hoeverre het belang van vraaggericht werken is opgeschoven wordt ook zichtbaar in de verschuiving van de subsidiabele kunst. Dit komt tot uitdrukking in de meest recente nota cultuurbeleid *Meer dan kwaliteit* (2011), een nieuwe visie op cultuurbeleid. Daarin wor-

21 Zie: www.vscd.nl/publicaties/download/435/.

22 Kunsten '92 heeft meer dan 430 leden: instellingen, zoals bijvoorbeeld theaters, musea, orkesten, toneel- dansgezelschappen, kunstenaarsorganisaties, erfgoedorganisaties, maar ook brancheorganisaties en fondsen. De missie: 'Kunsten '92 wil met een gezamenlijke stem het maatschappelijke en politieke klimaat voor kunst en cultuur in Nederland verbeteren. Kunsten '92 doet dat door [...] het cultuurbeleid kritisch te volgen en aandacht te vestigen op goede voorbeelden. Kunsten '92 agendeert hiermee belangwekkende onderwerpen en bevordert het contact tussen politiek en sector'.

23 Zie: <http://www.kunsten92.nl/over/geschiedenis/>.

den vijf criteria opgesteld waaraan kunst en cultuur moet voldoen wil het in aanmerking komen voor Rijksfinanciering. De eerste daarvan is 'publiek':

'Publiek: er is veel publieke belangstelling voor kunst en cultuur. Die belangstelling is een belangrijke graadmeter voor maatschappelijk draagvlak. Publieksbereik en -binding gaan daarom een grotere rol spelen bij de beoordeling van aanvragen. Daarbij telt niet alleen de grootte, maar ook de samenstelling van het publiek. Het is van belang dat instellingen een breed samengesteld publiek bereiken: breed in achtergrond, interesse, leeftijd en opleiding' (OCW, 2011, p. 11).

Zo was het enkele decennia geleden nog mogelijk voor kunstsubsidies in aanmerking te komen voor kunst met een klein publiek. Klassieke muziek, experimentele kunst of dans waren subsidiabel juist *vanwege* een klein publieksbereik. Een gering publieksbereik werd getolereerd, de belangstelling en aandacht vormde niet de externe meetlat voor kwaliteitswaardering. Dit kwaliteitsoordeel voor marginale kunsten werd niet aan de publieke omvang of diversiteit gekoppeld vanwege het inherent marginaal publieke karakter van dergelijke kunst. Inmiddels is de subsidiariteit van kunst niet gebaseerd op het *behoud* van *kleine publieken* voor *marginale* kunsten, maar gebaseerd op de *productie* van een *groot publiek* voor *populaire* kunsten²⁴. Er is sprake van een meer 'maatschappelijk relevante', 'publieksgerichte' en 'vraaggerichte' opvatting over de kunsten vanuit de kunstensector en het openbaar bestuur. Vanuit het openbaar bestuur wordt een duidelijke verschuiving verwacht van de kunsten. Namelijk van kunst voor de kunst (tautologie) naar kunst voor de niet-kunst (paradox).

Hoe vallen dergelijke ontwikkelingen in de kunstensector te begrijpen vanuit het begrip systeempopulisme? De veranderde subsidievoorwaarden geven ten eerste blijk van een verschuiving naar een toegenomen heteroreferentialiteit ten opzichte van een dominante zelfreferentialiteit. 'De deuren moesten open', er moest minder kunst geproduceerd worden voor een 'kleine elite'. De verwijzing in de kunsten is in toenemende mate verschoven naar een heteroreferentieel 'publieke'.

Ten tweede is 'het publieke' of 'een publiek' niet langer voldoende. Louter *publieksgericht* werken staat niet langer centraal, maar inmiddels is het van belang om *populaire* kunst te produceren. Als een betreffende kunstvorm nauwelijks populair is, dan bestaat de kans –in toenemende mate– dat deze kunstvorm haar subsidie verliest. Want naast een divers publiek gaat het om de omvang (aandacht) van het publiek. Dit kenmerkt een verschuiving in de lokaliserings van het referentiepunt. Zo lijkt het niet voldoende om van *binnen* naar *buiten* te opereren, ten behoeve van bereik of participatie. Het lijkt van belang van *buiten* naar *binnen* te opereren. Een kunstvorm ontleent in toenemende mate haar legitimiteit door aanspraak te maken op 'het populaire' in plaats van 'het publieke'. Er lijkt sprake van een omcodering naar 'het populaire'.

24 Van 'alles van waarde is weerloos' naar 'al het populaire is weergaloos'.

Ten derde is de legitimiteit van kunst afhankelijk van deze heteroreferentiële 'populariteit'. 'Goede' hedendaagse kunst (cabaret, musical, popmuziek), is kunst die adaptief met deze populariteit omgaat. Daarmee heeft het heteroreferentiële populaire een structurele legitimeringsfunctie. Deze heteroreferentiële legitimering komt expliciet naar voren in de OC&W nota *Meer dan Kwaliteit* (2011) door nadruk te leggen op 'veel publieke belangstelling' als 'belangrijke graadmeter voor maatschappelijk draagvlak'. Belangrijke kunst 'weet namelijk wat het publiek wil' om populair te blijven. Deze externe populariteit ('de nummer één musical in New York!') kan een interne legitimiteit bestendigen. Deze legitimiteit *ontleent ze aan haar omgeving*. Want de (buiten) heteroreferentiële populariteit ('the *must-see* van Broadway!') lijkt de kwaliteit (binnen) te definiëren²⁵. Soms is deze heteroreferentialiteit volledig geïnstitutionaliseerd (via enquêtes en vragenlijsten) waarmee 'maatschappelijke relevantie', 'participatie' en het 'bereik' kan worden gemonitord om de interne 'kwaliteit' af te stemmen op 'het populaire'.

Wetenschap

Lang voordat er een ministerie voor Wetenschap of Wetenschappen bestond waren er andere wetenschappelijke instellingen verantwoordelijk voor de benodigde middelen en (ontmoetings) mogelijkheden voor 'geleerden', zoals de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) vanaf 1808, de Koninklijke Bibliotheek (KB) vanaf 1789 en de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO), vanaf 1950 omgevormd tot de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO)²⁶.

De afgelopen jaren is er steeds meer nadruk komen te liggen op de 'niet-wetenschappelijke' of 'maatschappelijke' relevantie van kennis (Hessels & van Lente, 2008). Termen als *post academic science* (Ziman, 2000), *Mode 2 knowledge production* (Gibbons et al, 1994) en de *Triple Helix of university-government-industry relations* (Leydesdorff and Meyer, 2006), illustreren deze verschuiving. Meer specifiek, de wijze van onderzoeksfinanciering vormt een belangrijke indicatie voor de toegenomen aandacht voor 'maatschappelijke relevantie' en valorisatie. Er is sprake van een verschuiving van eerste naar tweede en derde geldstromen²⁷. Daarin moet het onderzoek een sterke maatschappelijke relevantie bezitten door een oplossings-, vraag- of toepassingsgericht karakter te hebben. Deze vraag naar 'maatschappelijke relevantie' is duidelijk terug te zien in het in opdracht van het NWO verrichte onderzoek van Jelle Arts. Arts deed enkele jaren geleden onderzoek naar de wijze waarop Nederland omgaat met data die voortkomen uit weten-

25 Musicalproductie 'De Producers' is na één week gestopt vanwege een tegenvallende kaartverkoop. Zie: http://www.nrc.nl/nieuws/2011/10/31/musical-de-producers-stopt-per-direct/?utm_campaign=rss&utm_source=syndication.

26 Zie: <http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ocw/organisatie/geschiedenis>, <http://www.knaw.nl/Pages/DEF/26/123.bGFuZz1OTA.html>.

27 De financiering van universiteiten en kennisinstellingen kent een ontwikkeling van eerste geldstroom (rijksfinanciën) naar tweede (NWO/ KNAW) en in toenemende mate derde geldstroom (opdrachtonderzoek en private consortia). Daarin neemt de eerste geldstroom financiering geleidelijk af. Zie: <http://www.vsnul.nl/Beleidsreinen/Bekostiging/Rijksbijdrage.htm>.

schappelijk onderzoek dat met publieke middelen betaald is²⁸. Arts betoogt dat onderzoekers die subsidies ontvangen van de overheid wettelijk verplicht moeten worden om hun gegevens openbaar te maken: (...) 'De achterliggende gedachte is dat wat met publieke middelen is gefinancierd, ook ten goede moet komen aan dat publiek'²⁹.

Omdat NWO een centrale rol is gaan spelen in wetenschappelijke onderzoeksfinanciering, verdient de opvatting van NWO zelf over wetenschappelijk onderzoek in deze context enige aandacht. In een *position paper* uit 2010 over het wetenschapsbeleid van het NWO wordt gesteld dat 'de voortdurende ontwikkeling en benutting van nieuwe kennis cruciaal is voor economische groei en maatschappelijk welbevinden'. Daarbij wordt wetenschappelijke kennis ingezet voor buitenwetenschappelijke kennis (NWO, 2010: 1). Eén van de voorstellen om dit te bereiken is het zorgen 'voor een mix van financiering voor nieuwsgierigheidsgedreven, toepassingsgericht en maatschappijgeïnspireerd onderzoek. Alle zijn noodzakelijk voor een vitale kenniseconomie' (NWO, 2010: 1). Onder het kopje 'Kenniss' stelt NWO het volgende:

'Nieuwe kennis komt ten goede aan de samenleving. NWO zet zich hiervoor in. Zo stimuleert NWO toponderzoekers in hun aanvragen een schets te geven van toekomstige kennisbenutting. Daarnaast werkt zij aan meetmethodes voor maatschappelijke relevantie van onderzoek. Met 'open access' stimuleert NWO dat nieuwe kennis, gefinancierd met publiek geld, zo snel mogelijk ter beschikking komt van de maatschappij. Een hoger maatschappelijk rendement wordt ook bereikt met thematisch programmeren. Samen met departementen, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties is hier stevig op ingezet' (NWO, 2010: 2).

Inmiddels heeft NWO het niet-wetenschappelijke belang van onderzoeksdata ingebed in de *open access* benadering. Daarmee moeten wetenschappers die via NWO onderzoek uitvoeren hun onderzoeksgegevens openbaar maken. Want zoals NWO verklaart:

'Wetenschappers hebben ten onrechte het idee dat de onderzoeksgegevens van henzelf zijn. [...]We zijn bezig met een campagne met de boodschap: de data zijn niet van jou'³⁰.

Een ander, maar hieraan gekoppeld, voorbeeld is het in 2006 opgerichte platform 'Evaluating Research in Context' (ERiC). Hierin zijn onder meer de HBO-raad, de KNAW, het NWO en de Vereniging van Universiteiten (VSNU) vertegenwoordigd. Het doel van ERiC is om te komen tot een inzicht over het meten van 'de maat-

28 Zie: http://www.nwo.nl/nwohome.nsf/pages/NWOP_5NLGNV.

29 Ibid.

30 NRC Handelsblad 'NWO eist onderzoeksdata op' 12-10-2011. (Ron Dekker, directeur Instituten NWO).

schappelijke kwaliteit' van wetenschappelijk onderzoek³¹. Het platform ERiC ontplooit daarvoor een aantal activiteiten:

- 'ERiC bevordert de bewustwording over de maatschappelijke relevantie van onderzoek;
- ERiC ontwikkelt en verspreidt informatie over de mogelijkheden om de maatschappelijke relevantie van onderzoek in kaart te brengen;
- ERiC ontwikkelt zelf een methode om de maatschappelijke relevantie van onderzoek te beoordelen, die in samenwerking met universiteiten en hogescholen in de praktijk gevalideerd wordt³².

De 'maatschappelijke relevantie' komt niet alleen tot uitdrukking in de financiering, maar ook in de prioritering van onderzoeksthema's. Zo stelt de strategische agenda van het onderzoeks- en wetenschapsbeleid van het ministerie van OC&W *Het Hoogste Goed* het volgende:

'Om maatschappelijk draagvlak voor wetenschap te houden en om jonge mensen te stimuleren om in de wetenschap te werken moet onderzoek stevig ingebed zijn in de samenleving. Actieve communicatie over de wetenschap zorgt ervoor dat de bevolking interesse toont voor wetenschap. Ook moet kennis beter worden benut door bedrijven en maatschappelijke organisaties en moeten onderzoekers kunnen meeprofiteren van hun intellectuele eigendomsrechten' (Ministerie OC&W, 2007, p. 16).

Het Rathenau Instituut³³ heeft in een vergelijkbaar kader het belang van 'valorisatie' centraal gesteld³⁴. In 2004 is 'valorisatie' nog 'het in economische waarde omzetten van onderzoeksresultaten' en deze activiteit valt onder de derde taak van universiteiten, namelijk de overdracht van kennis ten behoeve van de maatschappij³⁵. Sinds 2008 ontstaat er een wat bredere definitie van valorisatie: 'Kennisvalorisatie is het proces van waardecreatie uit kennis, door kennis geschikt en/of beschikbaar te maken voor economische en/of maatschappelijke benutting en te vertalen in concurrerende producten, diensten, processen en nieuwe bedrijvigheid'. Om het belang van 'valoriseren' te benadrukken organiseerde het Rathenau Instituut een 'Valorisatie Parade'³⁶. Om 'valoriseren' te stimuleren kunnen

31 Zie: http://www.eric-project.nl/nwohome.nsf/pages/NWOA_6TZJ28 en [http://www.nwo.nl/files.nsf/pages/NWOA_7NXDJE/\\$file/ERiC%20Verslag%20Nationaal%20Seminar.pdf](http://www.nwo.nl/files.nsf/pages/NWOA_7NXDJE/$file/ERiC%20Verslag%20Nationaal%20Seminar.pdf).

32 Zie: http://www.eric-project.nl/nwohome.nsf/pages/NWOA_6TZJ28.

33 Het Rathenau Instituut is inhoudelijk onafhankelijk en is in 1986 ingesteld door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, dat haar ook financiert. Het instituut is beheersmatig ondergebracht bij de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

34 <http://cdn.ikregeer.nl/pdf/kst-29338-1.pdf>.

35 Artikel 1.3 Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek: 'Universiteiten zijn gericht op het verzorgen van wetenschappelijk onderwijs en het verrichten van wetenschappelijk onderzoek (...) en dragen (...) kennis over ten behoeve van de maatschappij.'

36 Daarbij sprak hoogleraar Frans Berkhout over zijn ideale vorm van valorisatie: 'een theorie die terechtkomt in de Donald Duck, want dan heb je pas echt het grote publiek bereikt'.

wetenschappers op de website van het Rathenau Instituut de 'Relevantiewijzer' invullen. Dit is 'een zelftest om te ontdekken hoe valorisatie bij jou past'³⁷.

In dezelfde lijn leggen ook de Nederlandse universiteiten inmiddels de nadruk op 'maatschappelijk relevantie', 'praktijkgericht' onderzoek en 'kennisvalorisatie'. Aan de Erasmus Universiteit Rotterdam wordt het als volgt verwoordt: 'Het onderzoek is gebundeld in drie domeinen en programmatisch opgezet, is fundamenteel van aard en kent een grote maatschappelijke gerichtheid'³⁸. De missie van dezelfde universiteit liet zich in 2010 als volgt beschrijven (Erasmus Universiteit Rotterdam, 2010): 'Voor mens, bedrijf en samenleving, internationaal en regionaal kweken we talent en produceren we kennis op academisch niveau'³⁹. De onderzoeksfocus van de Universiteit Utrecht wordt als volgt geformuleerd: 'Met de gekozen onderzoeksthema's draagt de universiteit bij aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken, zoals klimaatverandering, infectieziekten, vergrijzing, sociale cohesie en veiligheid'⁴⁰. Er lijkt ook bij universiteiten een onmiskenbaar belang in het benadrukken van 'maatschappelijke relevantie' voor wetenschappelijk onderzoek.

Zijn deze ontwikkelingen systeempopulistisch te duiden? Ten eerste is er een heteroreferentiële dominantie. Wetenschap om de wetenschap lijkt niet alleen een tautologie maar tevens een maatschappelijke zonde. Een leven in 'de ivoren toren' of als 'boekgeleerde' kan geen doel op zich zijn. Wetenschap moet heldere maatschappelijke relevantie hebben en het liefst toepassings-, vraag- of praktijkgericht zijn. Want, zoals voormalig KNAW directeur Robbert Dijkgraaf het verwoordde: 'De ramen moeten open'⁴¹. Het 'buiten' van de wetenschap, zoals overheidsbeleid, bestuur of 'maatschappelijke partijen', vormt daarmee een centraal referentiepunt voor de binnenkant. Niet alleen in de financiering, ook in de inhoudelijke thematisering en prioritering. Dit is sterk geïnstitutionaliseerd via allerlei bestuurlijke arrangementen, financieringsconstructies en onderzoeksprogrammeringen⁴². In sommige beleidskringen wordt ook wel gesproken over 'de gouden driehoek tussen beleid, wetenschap en economie' met als tijdelijke culminatiepunt 'kennisvalorisatie': het beschikbaar stellen van (academische) kennis voor 'de maatschappij' (zie ook: Leydesdorff and Meyer, 2006). Wetenschap wordt in toenemende mate *vertaald* naar beleidstaal en 'de taal van de gewone mensen'⁴³ (zie: leerstoel 'Publiek begrip van wetenschap' Bas Haring/ UL). Wetenschappelijk onderzoek dient zich *publiekelijk* nuttig te maken en zich publiekelijk te verantwoorden en dat lijkt van alle tijden. Toch is een dergelijk belang van heteroreferentialiteit met betrekking tot wetenschappelijk onderzoek vrij recent.

37 <http://www.rathenau.nl/relevantiewijzer>.

38 Zie: <http://www.eur.nl/onderzoek/>.

39 Zie: http://www.eur.nl/fileadmin/ASSETS/ieb/corp-publicaties/feiten-cijfers/EUR_-_10_Feiten_en_Cijfers_NL_17jun.pdf.

40 Zie: <http://www.uu.nl/university/research/NL/HetUtrechtseonderzoek/Pages/default.aspx>.

41 Interview Robbert Dijkgraaf 16-03-2010. Weblog Jan Marijnissen: <http://www.janmarijnissen.nl/2010/03/16/in-gesprek-met-robber-dijkgraaf/>.

42 http://nicis.nl/Wat_doen_wij/Onderzoek/Werkwijze.

43 '[Wat ik doe] is echt bedoeld voor gewone, tv-kijkende mensen' interview Bas Haring. Intensief Magazine, oktober 2004: <http://members.tele2.nl/emielannelie/haring.html>.

In ieder geval wordt in toenemende mate de verhouding tussen ‘wetenschap’ en ‘maatschappij’ geïmpliciteerd. Daarbij is een duidelijke verschuiving waarneembaar in het ‘kennisbeleid’ waarin wetenschappelijk onderzoek in toenemende mate dienstbaar moet zijn aan ‘de maatschappij’. Daarbij lijkt een belangrijke veronderstelling dat wetenschap geen (primaire) onderdeel vormt van ‘de maatschappij’ of op z’n minst moeite moet doen te bewijzen dat wél te zijn.

Ten tweede is er niet alleen een nadruk op het publieke maar ook op ‘het populaire’. Dit komt met name tot uitdrukking in de thematisering van wetenschappelijk onderzoek en toenemende (bijzondere) hoogleraarsposities rond thema’s als terrorisme⁴⁴, veiligheid,⁴⁵ burgerschap⁴⁶, satire⁴⁷ en tabaksontmoediging⁴⁸. Dergelijke thema’s zijn populair en ‘leven’ in ‘de maatschappij’. Het bijhouden van ‘de mediatoppers’ in een ‘mediameter’ binnen een universiteit is daarbij illustratief⁴⁹. Sommige universiteiten kennen een *ranking* waarin wordt bijgehouden per onderzoeker in hoeverre hij/zij zich productief heeft weten te maken voor ‘de gewone-mensen-maatschappij’ via de media. Soms wordt deze media-impact meegenomen in de individuele academische beoordeling. Maar of de beoordeling van wetenschappelijke kwaliteit wordt gedaan op basis van ‘het populaire’ is niet waarschijnlijk. Het derde legitimeringsaspect komt ook maar beperkt voor. Uiteraard bestaan er ook binnen de wetenschap populaire leerstoelen of thema’s die via heteroreferentiële populariteit zichzelf van wetenschappelijke legitimiteit voorzien, maar ook dit element is relatief gezien nauwelijks waarneembaar.

De inzet van wetenschappelijke kennis als ‘publiek product’ heeft niet alleen gezorgd voor een verdergaande commodificatie van wetenschappelijke ‘kennisproductie’, maar tevens voor een vermaatschappelijking van wetenschappelijke onderzoek. Daarbij zijn de ‘maatschappelijke relevantie’ en het ‘publieke belang’ in toenemende mate centraal komen te staan.

Conclusie

Dit artikel schort het politieke aspect in het onderzoek naar populisme op door populisme te benaderen vanuit een systeemtheoretisch perspectief. De gehanteerde driedeling van *verwijzing*, *omcodering* en *legitimering* kenmerkt het systeem-populistisch mechanisme. De empirische verkenning laat duidelijk zien dat er diverse vormen van heteroreferentialiteit in zowel de massamedia, kunsten als wetenschap plaatsvinden. Dit wordt bijvoorbeeld uitgedrukt in (respectievelijk) de ontwikkeling en het belang van commerciële televisie, kijkcijfers en ‘de kijkersvraag’, ‘vraaggerichte kunst voor een groot en divers publiek’, ‘maatschappelijk

44 Hoogleraar Terrorisme en Contra-terrorisme (Universiteit Leiden/Campus Den Haag).

45 Bijzonder Hoogleraar Veiligheid en Burgerschap (VU Amsterdam).

46 Bijzonder Hoogleraar Actief Burgerschap (UvA).

47 Zie de *Leonardoleerstoel* Universiteit van Tilburg. In 2012 wordt deze bekleed door cabaretier en programmamaker Wim de Bie die de masterclass ‘Satire’ gaat verzorgen.

48 Bijzonder Hoogleraar Tabaksontmoediging (Universiteit Maastricht).

49 <http://www.tilburguniversity.edu/nl/over-tilburg-university/schools/socialsciences/fswmedia/mediatop/mediatop10/> of <http://www.eur.nl/fsw/sofa/sofaezine19/hoofdartikel/>.

relevante onderzoeksprogramma's' en 'kennisvalorisatie'. Daarnaast verliest 'het publiek' in meer of mindere mate aan belang en vindt er een omcodering naar 'het populaire' plaats. Vervolgens toont deze studie waar deze heteroreferentiële populariteit zorgt voor zelfreferentiële legitimering. Maar uiteindelijk is de mate waarin populistische mechanismen tot uitdrukking komt voor de drie systemen niet gelijk.

De analyse toont dat alle systeempopulistische kenmerken karakteristiek zijn voor de massamedia in de programmering van commerciële en publieke programma's. Specifiek voor massamedia is een typerende *verwijzing*, een heldere *omcodering* en een veranderende *legitimering* beschreven. In de kunsten zijn in toenemende mate systeempopulistische kenmerken aanwezig, al is dat minder het geval zoals in de massamedia. Ook daar is sprake van heteroreferentialiteit en een veranderende *verwijzing* en *omcodering* naar 'het populaire' en daarmee een gepaard gaande veranderende *legitimering*. De analyse van de wetenschap levert een ander beeld op. Ook daar is een toenemende heteroreferentialiteit waarneembaar en verschuivingen naar 'het populaire', maar 'het populaire' lijkt een minder dominante (of abstracter verwoorde) positie in te nemen. Daarmee is het tweede en met name het derde systeempopulistische kenmerk minder aanwezig. Maar een toenemende nadruk op 'maatschappelijke relevantie', 'valorisatie' en 'praktijkgerichte' kennis kunnen ervoor zorgen dat deze aspecten in het wetenschappelijk systeem in toenemende mate verschuiven. Het is een interessant vraagstuk voor vervolgonderzoek hoe dit zich ontwikkelt in de toekomst.

De in dit artikel beschreven ontwikkelingen staan uiteraard niet op zichzelf. Men zou kunnen betogen dat bijvoorbeeld een toegenomen democratisering ervoor heeft gezorgd dat de heteroreferentialiteit van sociale systemen over de gehele breedte is toegenomen. Er zijn weinig 'bastions' die niet in meer of mindere mate gedemocratiseerd zijn na de jaren zestig van de vorige eeuw. Daarmee is het belang van de omgeving en 'de buitenkant' (heteroreferentialiteit) meer *common sense* geworden. Deze, en andere sociale ontwikkelingen tonen dat het erg relevant is om te onderzoeken in hoeverre sociale systemen aan verandering onderhevig zijn.

Als deze analyse iets duidelijk maakt, is het wel dat populisme niet als iets 'externs' of 'oneigens' kan worden beschouwd. Dit artikel stelt voor om populisme niet op te vatten als *iets oneigens aan* maar *als onderdeel van* sociale systemen, waar het modern politieke systeem er één van is. Zoals Schinkel stelt (2010) herinnert populisme de democratie aan zichzelf. Populisme is niet voorbehouden aan 'de politiek', het is eerder breder te karakteriseren als een verschijnsel in sociale systemen. Zodoende is populisme niet vanzelfsprekend *politiek* populisme maar komt als verschijnsel ook voor in andere sociale systemen (van Ostaijen, 2011). De sociale systeemtheorie van Luhmann maakt het mogelijk populisme te onderzoeken in andere sociale systemen dan het politieke. Daarnaast maakt het inzichtelijk *op welke wijze* populisme voorkomt in andere systemen.

Populisme is dus niet louter te reduceren tot *politiek* populisme. Het is een actueel aspect van sociale systemen, waarbij de mate van systeempopulisme per systeem kunnen verschillen. Dit artikel toont enkele verschuivingen aan binnen drie sociale systemen in de verwijzingen en onderscheidingen. Deze verschuivingen tonen

het belang om juist nu systeemtheoretisch onderzoek te doen naar systeempopulistische mechanismen. Laat dit artikel de aanzet vormen voor breder onderzoek naar een *Populist Zeitgeist* (Mudde, 2004; de Lange, 2011).

Literatuur

- Abts, K. & Rummens, S. (2010). Defending democracy: The concentric containment of political extremism. *Political Studies*, 58 (4), 649-665.
- Abts, K. & Laermans, R. (2010). Populistische representatie en de representatieve democratie. *PoliticoGenetmaal 2010*.
- Allcock, J. B. (1971). Populism: A Brief Biography, *Sociology*, 5, 371-387.
- Ang, I. (1996). *Living room wars: Rethinking media audiences for a postmodern world*. London: Routledge.
- Bevers, A.M. (1993). *Georganiseerde cultuur: De rol van overheid en markt in de kunstwereld*. Bussum: Coutinho.
- Blom, T. (1997). *Complexiteit en contingentie. Een kritische inleiding tot de sociologie van Niklas Luhmann*. Kampen: Kok Agora.
- Canovan, M. (1981). *Populism*. London: Junction Books.
- Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, XLVII, 2-16.
- Drosterij, G. (2011, 17 juni). Politiek liet de kunst nooit met rust. *De Volkskrant*.
- Drosterij, G. (1999). *Particularisme en particulariteit*. Doctoraalscriptie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Erasmus Universiteit Rotterdam (2010). *Feiten en cijfers*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Fennema, M. (2010). *Geert Wilders, tovenaarsleerling*. Amsterdam: Prometheus.
- Flyvbjerg, B. (2006). Five misunderstandings about case study research. *Qualitative inquiry*, 12, (2), 219-245.
- Frissen, P. H. A. (2010). *Gevaar verplicht*. Amsterdam: Van Gennep.
- Gibbons, M., Limoges, Nowotny, C. H., Schwartzman, S., Scott, P. & Trow, M. (1994). *The New Production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies*. London: Sage.
- Heijne, B. (2011). *Moeten wij van elkaar houden?* Bezige Bij: Amsterdam.
- Hessels, L. K. & Lente, H. van. (2008). Re-thinking new knowledge production: A literature review and a research agenda. *Research Policy*, 37 (4), 740-760.
- Ionescu, G. & Gellner, E. (1969). *Populism. It's meaning and national characteristics*. New York: McMillan.
- Laclau, E. (2005). *On populist reason*. London: Verso.
- Laermans, R. (2005). Populisme, democratie en politiek systeem. *De Witte Raaf*, 20 (116), 25-35.
- Lange, S.L. de (2008). *From pariah to power: The government participation of radical right-wing populist parties in West European democracies*. Dissertation. Antwerp: University of Antwerp.
- Lange, S. de, & Rooduijn, M. (2011). Een populistische tijdsgeest in Nederland? Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van politieke partijen. In R. Andeweg & J. Thomassen (red.), *Democratie doorgelicht: het functioneren van de Nederlandse democratie* (pp. 319-334). Leiden: Leiden University Press.
- Lefort, C. (1992). *Het democratisch tekort: Over de noodzakelijke onbepaaldheid van de democratie*. Meppel: Boom.

- Leydesdorff, L., & Meyer, M. (2006). Triple helix indicators of knowledge-based innovation systems: Introduction to the special issue. *Research Policy*, 35(10), 1441–1449.
- Luhmann, N. (1983). *Legitimation durch verfahren*. Frankfurt am Main.: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1984). *Soziale Systemen. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1995). *Social systems*. Stanford: Stanford University Press.
- Luhmann, N. (2006). System as difference. *Organization*, 13 (1), 37–57.
- Luhmann, N. & Fuchs, S. (1988). Tautology and paradox in the self description of modern society. *Sociological Theory*, 6, (1), 21-37.
- Mény, Y., Surel, Y. (2002). The constitutive ambiguity of populism. In Y. Mény & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the populist challenge* (pp. 1-24). New York: Palgrave MacMillan.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2007). *Het hoogste goed. Strategische agenda voor het hoger onderwijs-, onderzoek- en wetenschapsbeleid*. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap: Den Haag.
- Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. London: Verso.
- Mudde, C. (2004). The populist Zeitgeist. *Government and opposition*, 39 (4), 541-563.
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mul, J. de (2011). *Paniek in de polder*. Kampen: Klement.
- Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (2010). *Position paper wetenschapsbeleid*. Den Haag: Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek.
- Ostaijen, J. van (2010). *Aversion and accomodation*. Delft: Eburon Academic Publishers.
- Ostaijen, M.M.A.C. van (2011). Policy populism. Sensitizing the relationship between political populism and public policy. Paper presented. *NIG Annual Work Conference Rotterdam*. 01-12-2011. Panel 8: Political discontent and populist politics.
- Oudenampsen, M. (2010). The Populist Imagination. *Open. Cahier*. (20). SKOR: NAI Uitgevers.
- Pels, D. (2003). *De geest van Pim*. Amsterdam: Athos.
- Pels, D. (2011). *Het volk bestaat niet*. Amsterdam: Bezige Bij.
- Rasch, W. (2002). Introduction: The self-positing of society. In W. Rasch (red.). *Theories of distinction. Redescribing the descriptions of modernity. Niklas Luhmann* (pp. 1-30). Stanford: Stanford University Press.
- Riemen, R. (2010). *De eeuwige terugkeer van het fascisme*. Amsterdam: Atlas.
- Rybrouck, M. van (2008). *Pleidooi voor populisme*. Amsterdam: Querido.
- Sarrazin, T. (2010). *Deutschland schabt sich ab*. Deutsche Verlag Anstalt.
- Schaap, L. (1997). *Op zoek naar prikkelende overheidssturing. Over autopoiese, zelfsturing en stadsprovincie*. Delft: Eburon.
- Schinkel, W. (2010). Populisme. Kanttekeningen bij een democratisch verlangen. *Open: Cahier over Kunst en het Publieke Domein*, 20, 114-121.
- Schinkel, W. (2011). Realpopulism: The politicization of culture in the Netherlands. *Opera Aperta/ Loose Work, Dutch Pavilion*. La Biennale di Venezia 2011. Marres Books, 63-74.
- Rossum, M. van (2010). *Waarom is de burger boos?* Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Taguieff, P. (1995). Political Science confronts populism: from a conceptual mirage to a real problem. *Telos*, 103, 9-41.
- Velde, H. te. (2010). *Van regentenmentaliteit tot populisme: Politieke tradities in Nederland*. Amsterdam: Bakker.
- Wijffjes, H. & Smulder, E. (1994). *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994*. Zwolle: Waanders.

- Wetenschappelijke Raad voor de Regering (2005). *Geschiedenis van het Nederlands inhoudelijk mediabeleid*. Pallas Publications: Amsterdam.
- Zijderveld, A. C. (2009). *Populisme als politiek drijfzand*. Amsterdam: Cossee.
- Ziman, J. (2000). *Real Science: What it is, and What it Means*. Cambridge: Cambridge University Press.

Geraadpleegde websites

- http://www.eo.nl/programma/denachtenopradio1/2010-2011/page/De_Nacht_op_1/articles/article.esp?article=11870523, geraadpleegd in augustus 2011.
- http://www.eric-project.nl/nwohome.nsf/pages/NWOA_6TzJ28, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.eur.nl/fsw/sofa/sofaezine19/hoofdartikel/>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.eur.nl/onderzoek/>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://giel.vara.nl/Live-optredens.811.0.html>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.hartvannederland.nl/tips/>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://cdn.ikregeer.nl/pdf/kst-29338-1.pdf>, geraadpleegd in november 2011.
- <http://www.janmarijnissen.nl/2010/03/16/in-gesprek-met-robbert-dijkgraaf/>, geraadpleegd in november 2011.
- <http://www.knaw.nl/Pages/DEF/26/123.bGFuZz1OTA.html>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.kro.nl/leden/>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.kunsten92.nl/over/geschiedenis>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://manbijthond.nl/rubrieken/minuut>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.marketingonline.nl/nieuws/bericht/28-procent-van-idols-kijker-doet-cross-mediaal-mee/>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.mediacourant.nl/?p=5292>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://members.tele2.nl/emielenannelie/haring.html>, geraadpleegd in augustus 2011.
- http://nicis.nl/Wat_doen_wij/Onderzoek/Werkwijze, geraadpleegd in augustus 2011.
- http://www.nrc.nl/nieuws/2011/10/31/musical-de-producers-stopt-per-direct/?utm_campaign=rss&utm_source=syndication, geraadpleegd in november 2011.
- http://www.nwo.nl/nwohome.nsf/pages/NWOP_5NLGNV, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ocw/organisatie/geschiedenis>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://vorige.nrc.nl/article2199506.ece>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.rathenau.nl/relevantiewijzer>, geraadpleegd in november 2011.
- <http://www.stand.nl/over-standnl>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.tilburguniversity.edu/nl/over-tilburg-university/schools/socialsciences/fswmedia/mediatop10/>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://tvlab.nl/over>, geraadpleegd in september 2011.
- <http://www.tvopjepc.nl/programma/601>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.uu.nl/university/research/NL/HetUtrechtseonderzoek/Pages/default.aspx>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.vi.nl/web/show?id=503596>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.vscd.nl/publicaties/download/435/>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.willemwever.nl/content/met-je-vraag-op-tv>, geraadpleegd in augustus 2011.
- <http://www.youtube.com/watch?v=Lws17SwHWs0>, geraadpleegd in augustus 2011.